
Carl Daniel von Haartman

RALPH GRÄSBECK

Carl Daniel von Haartman (1792–1877) var kirurg och obstetriker, huvudsakligen det sistnämnda. Sin utbildning erhöill han utomlands under framstående lärare, bl.a. Sir Astley Cooper i London. År 1833 utnämndes han till professor i kirurgi och barnförlossningskonst i Helsingfors. Som obstetriker var han mycket kunnig. Han utgav ett antal vetenskapliga skrifter på latin och svenska samt verk avsedda för en bredare publik. Hans föreläsningar som finns bevarade visar djupa insikter i obstetrik och gynekologi. Han betonade starkt att gynekologen bör beakta kvinnas psyke, som här beskrivs med några citat. I Finska Läkaresällskapets historiska bibliotek hittar man ett häfte med hans föreläsningar och ett exemplar av "Handbok för barnmorskor". Han publicerade sig rätt flitigt i Finska Läkaresällskapets Handlingar. Han blev tidigt medlem av Collegium medicum och efter att tre år ha verkat som professor utnämndes han till generaldirektör för medicinalöverstyrelsen, ett arbete han skötte samtidigt med professuren. De administrativa sysslorna hämmade hans akademiska verksamhet, men han åstadkom mycket som administrator, bl.a. grundade han Lappvikens sjukhus och Helsingfors allmänna sjukhus, föregångaren till våra dagars HUCS och HNS. Också Finska Läkaresällskapet grundades på hans initiativ.

Redaktörerna för detta nummer av Finska Läkaresällskapets Handlingar (FLH) har ansett det önskvärt att texten inleds med en presentation av någon bemärkt gynekolog-obstetriker, som varit ledamot av Finska Läkaresällskapet (i det följande Sällskapet). Hösten 2010 fyller Sällskapet 175 år, initiativtagaren till dess grundande 1835 var Carl Daniel von Haartman (Bild 1). Eftersom han var obstetriker och kirurg, är det lämpligt att nu här kort presentera honom. Längre och mer detaljerade biografier över honom har publicerats (1–4).

C.D. von Haartman föddes i Åbo 1792. Han var son till professorn i praktisk medicin, sedermera ledamoten av regeringskanseljen (föregångaren till senaten) och statsrådet Erik Gabriel von Haartman och dennes hustru Fredrika Lovisa von Mell. Carl Daniel var gift tre gånger, de två första hustrurna (födda Franzén och Ramsay) avled, medan den tredje (född Westzyntius) överlevde honom. Från dessa tre äktenskap hade han hela 24 barn (4) (22 enligt vissa källor) (1,2), av vilka 6 dog som barn och 17 överlevde honom. Den äldsta Carl Frans Gabriel föddes 1819 och blev gynekolog och läkare för hovkretsarna i S:t Petersburg. Den sistnämndes yngste halvbror Carl Erik Johannes föddes 1869 och var alltså 50 år yngre än sin äldste halvbror. Det

berättas anekdoter om hur de många syskonen knappast kände varandra.

Carl Daniel von Haartman (som kallade sig Carl och troligen uttalade Haartman med kort a-ljud) blev student 1805, studerade i Åbo och Uppsala och blev filosofie kandidat 1813. Därefter studerade han medicin i Stockholm, speciellt anatomi under professorn i anatomi och kirurgi A.J. Hagströmer (1753–1830), som var så nöjd med honom att von Haartman fick fungera som dennes prosektor. Carl återvände till Åbo och blev medicine kandidat 1814. En kort tid studerade han kirurgi i Petersburg, varefter han promoverades till filosofie doktor i Åbo 1815. Samma år reste han till London och antogs som elev av en av dåtidens främsta kirurger Sir Astley Cooper (1768–1841). I Edinburgh studerade han också obstetrik och patologisk anatomi. På hemvägen besökte han

FÖRFATTAREN

Sällskapets hedersledamot **Ralph Gräsbeck** har vid sidan om sin experimentella forskning sysslats med medicinhistoria, bl.a. händelser och fenomen som avspeglas i Finska Läkaresällskapets antika bibliotek.

Bild 1. Carl Daniel von Haartman (Nationalmuseum, Svenska Porträttarkivet, Stockholm).

ledande kliniker i Paris, Leyden, Amsterdam, Bryssel, Berlin, Hamburg, Kiel, Köpenhamn och Stockholm. Till Åbo återvände han 1816, där han avlade medicine licentiatexamen. Därefter tjänstgjorde han vid två barnbörds- hus i Stockholm, det allmänna barnbörds- huset och anstalten Pro Patria. I Stockholm gifte han sig med skalden och biskopen F.M. Franzéns (1772–1847) dotter. År 1817 blev han utnämnd till stads- och lasarettsläkare i Åbo, blev ledamot av Collegium medicum och promoverades till medicine doktor den 4 november. Promotionen ägde rum under en stor jubelfest i anledning av Luthers reformation.

Följande år blev han adjunkt (biträdande professor) i kirurgi och barnförlossningskonst. Hans inställning till medicinen var präglad av hans engelska uppfostran, d.v.s. han erkände bara den exakta forskningen som den medicinska vetenskapens grund. (Han var m.a.o. anhängare av "positivismen"). Detta ledde till att han kom i konflikt med Israel Hwasser (1790–1860), professor i praktisk medicin och anhängare av de rådande tyska naturfilosofiska teorierna. År 1825 lämnade han tjänsten som adjunkt och blev föreståndare för accouchementsinrättningen för utbildande av barnmorskor. Där kvarstod han trots Åbo brand 1827 tills han 1833 utnämndes till professor i kirurgi och barnförlossningskonst vid universitetet, som hade flyttat till Helsingfors.

År 1831 utbröt en koleraepidemi, varvid von Haartman begav sig till Viborg, där de första fallen uppträdde, i avsikt att klarlägga sjukdomens orsak och smittsamhet. Återkommen till Åbo vidtog han energiska åtgärder för att förbättra de sanitära förhållandena, avstyrkte karantäner och ivrade för sjukvården i hemmen. Hans åsikter skilde sig från de allmänt omfattade och han sammanfattade dem 1832 i en skrift "Tankar om cholerafarsoten". Texten innehöll en viss kritik av myndigheternas åtgärder och framkallade stort missnöje hos Finlands generalguvernör Zakreffsky. Haartman blev skarpt tillrättavisad och höll på att flytta till Sverige, men hans politiskt inflytelserika och diplomatiska bror Lars Gabriel (1789–1859) lyckades bilägga tvisten.

Professuren skötte han åren 1833–1838, men var samtidigt generaldirektör för Collegium medicum (sedermera medicinalstyrelsen) vilket hämmade hans akademiska verksamhet. Ända till 1855 var han medicinalväsendets chef. Carl var initiativrik och ambitiös, men han var samtidigt oeftergivlig och tålde inte att bli emotsagd. Ett uttryck för företagsamheten var grundandet av Finska Läkaresällskapet, vars första ordförande han blev, ett annat att han ivrade för förbättrad vård av sinnessjuka, bl.a. tillkom Lappvikens sjukhus på hans initiativ. Under hans tid grundades dessutom Helsingfors allmänna sjukhus, föregångaren till våra dagars HUCS och HNS. Följdriktigt bär gatan vid Mejlans sjukhusbyggnader namnet Haartmansgatan. Carl von Haartman lär ha varit en utmärkt praktisk obstetrik, och han publicerade 1821 "Handbok för barnmorskor", som i trettio års tid användes av landets barnmorskor som lärobok och referensverk. –Boken, i mindre än pocketformat, finns i Sällskapets historiska bibliotek. Texten är klar och redig och en betydande del av innehållet gäller än i dag.

Speciellt innan Carl von Haartman blev upptagen av administrativa sysslor, publicerade han flera vetenskapliga skrifter. Doktorsavhandlingen handlade om artificiellt framkallad förtidsbörd. I enlighet med tidens praxis, speciminerade von Haartman för sina akademiska tjänster, d.v.s. utgav en examensskrift. För adjunkten beskrevs ett fall av opererad, intryckt skallfraktur, för professuren var avhandlingens tema obstetriskt och gällde förlossningar där fara för mor eller foster föreligger. Dessa och en beskrivning av ett fall av eklampsi (1823) utkom på latin. Förutom specinationsskriften för adjunktu-

ren handlade några få uppsatser om kirurgi publicerade i FLH åren 1841–1846); de flesta publikationerna var obstetriska. Nämnas kan en beskrivning av en kvinna från Lemo, som saknade vagina och uterus (FLH 1841–1843) och ett värdefullt didaktiskt arbete ”Varningar och råd för unga läkare och barnmorskor vid några de viktigaste händelser kort före och under kvinnans förlossning” (FLH 1844–1845). Skriften redogör grundligt bl.a. för behandlingen av blödningar i slutet av graviditeten och post partum samt för åtgärder vid framfallen navelsträng. En artikel i volym I av FLH beskriver missfoster och illustreras av en färglagd bild (Bild 2). Åren 1844–1845 utgav han ett populärt arbete ”Anvisningar till igenkännande af de allmännaste sjukdomar hos människor samt den första behandlingen af dem”. Boken har två delar, den första handlar om barnsjukdomar, den andra om invärtes sjukdomar hos vuxna.

Till hans övriga publikationer hörde rasfrågor ”Försök att bestämma den genuina racen af de i Finland boende folk, som tala finska”, som utkom i Finska Vetenskaps-Societetens skriftserie Acta Societatis scientiarum Fenniae 1845. Hans åsikter stödde sig på flera hundra mätningar av huvudet (kranioskopi). Tavastlänningarna befanns vara de enda som representerade den rena finska typen. År 1853 utgav han en översättning ”Bref om uppfostran i hemmet”, skriven av en fransk biskop Dupanloup. Svärfadern Frans Mikael Franzén beskrevs i en skrift, som utkom 1872. ”Reglor för brunsgäster i Kuppis” utkom 1833.

På Sällskapets möten höll von Haartman ett stort antal föredrag. Bland de teman han behandlade åren 1835–1847 hittas terapi av karbunkel medelst knådning, epidemisk barnsängsfeber, och extrauterin graviditet med avlidet fullgånget foster uttaget genom ”gastrotomi” (laparotomi, buksnitt). Placenta praevia bör skötas genom snabbt inducerad och med konst verkställd förlossning. Andra teman är spädbarnssjukdomar och deras vård (pediatriken räknades då till obstetriken), behandling av syfilis förr och nu, skötsel av envisa menorrhagier (salmiak och valeriana per os rekommenderas).

På Sällskapets möte den 13 februari 1847 uppläste von Haartman ett brev från sin son Carl Frans Gabriel. Här beskrevs eternarkosen, som sonen sett i London och som först använts av tandläkaren William Morton (1819–1868) i Boston i oktober 1846. Vetenskapliga rön spreds häpnadsväckande snabbt i världen, vilket jag påpekat i en beskrivning

Bild 2. Missfoster (Finska Läkaresällskapets Handlingar, volym I, 1841).

av några av Sällskapets böcker författade av Linné (1707–1778) (5). Brevskrivaren torde f.ö. ha varit den person, som först introducerade kloroformnarkosen i London. Detta skedde våren 1848 (2). Han anses vara Finlands första verkliga gynekolog, tidigare sköttes kvinnosjukdomarna av internister, allmänpraktiker eller kirurger (2).

Carl von Haartmans undervisning kan studeras i detalj genom att hans renskrivna föreläsningar existerar i form av fyra häften, ett nedtecknat av Otto Emil Dahl (1811–1890) som finns i Sällskapets historiska bibliotek och tre samlade av arkiatern Otto Hjelt (1823–1913) och deponerade i Riksarkivet. De senare har eventuellt nedtecknats av Joh. Gust. Lange (1810–1853). Del I motsvarar i det stora hela Sällskapets skrift. Ervo Vesterinen beskriver i en 14 sidor lång artikel på finska innehållet i dessa föreläsningar i Medicinhistoriska föreningens årsskrift Hippokrates (6). År 1903, d.v.s. 101 år tidigare, redogör Heinrichius (2) för föreläsningarna i Hjelts samling på 30 tätt tryckta sidor. I det följande beskrivs föreläsningarnas innehåll bara ytligt:

Först några citat: ”Gynækologien är den viktigaste af alla medicinska vetenskapens delar och dess Studium fordrar den vidsträcktaste insigt i hela medicinen och bör betraktas såsom ett slutstudium vid den medicinska kursen..... Då det är fråga om kvinnan är det psykologiska momentet av största vikt att ihogkomma. ...I Psychologiskt afseende är kvinnan

skiljd från mannen, i anseende till förstånd, känsla och vilja. Hon är ej vuxen speculation och djupt vetenskapliga forskningar, men äger förmågan att hastigt uppfatta.främst bland hennes passioner står afvudsjukan”.

Föreläsningarnas uppläggning motsvarar den tyske läkaren och filosofen Carl Gustav Carus (1789–1869) lärobok *Lehrbuch der Gynäkologie* (1820). Carl von Haartman anser att Carus skrivit alltför litet om kvinnans psykologi. Min kurskamrat, medicinhistorikern Arno Forsius (1929) har på Internet (7) grundligt beskrivit Carus. Han utgav faktiskt boken *Psyche* (1846), som delvis föregår Freud i betonandet av det undermedvetna.

Chloros anses av von Haartman vara närmast psykiskt betingad, en sorts depression och han använder även termerna *Uterus albus* och *Febris amatoria*. ”Orsaken till chlorosis äro en felaktig digestion, bekymmer, passioner, olycklig kärlek, otillfredsställd lusta, onani”. Att patienterna uppvisade klassiska tecken på anemi undgick den tidens läkare.

En annan psykologiskt betingad sjukdom är nymfomani, som ”yttrar sig ss. religiöst svärmeri (exempel Johanna d’Arc), somnambulism, melancholi och mani.” Haartman anser sjukdomen bestå i äggstockarnas abnormt stegrade liv. Orsakerna är många, yppigt levnadssätt, romanlektyr, onani, maskar, förkylning etc. Kuren bör riktas mot ovarierna.

Hysteri nämns förstås och den yttrar sig bl.a. som tetanus och opistotonus.”Alla icke gifta kvinnor äro vid någon period hysteriska, ehuru förnuftet dominerar så att sjukdomen ej tar öfverhand. Prognosen är i allmänhet ej god”. –Hysterin var dåförtiden en sjukdom på modet och har ju med tiden försvunnit.

Trots att ett och annat kuriöst ovan har citerats, är föreläsningarnas innehåll vanligen helt acceptabelt mot bakgrund av den tidens vetande, diagnostiska och terapeutiska möjligheter. En uppfattning om innehållet fås av följande av mig något modifierade underrubriker: rubbningar i menstruationen, fluor albus, metritis, hysteritis, molae, sterilitet, polyper, karcinom och andra växtformationer i uterus, hydatider, hydrops uteri, stenar och luft i uterus, prolapsus uteri et vaginae, varices, brock, pruritus, putrescens i uterus, reumatisk affektion i uterus, retroversio uteri, oedema genitalium, mania gravidarum. ”Innormala förlossningar” omfattar bl.a. oregelbundna livmoderkontraktioner, för litet bäcken, atresier, strikturer i vagina, prolapsus uteri, ruptura uteri et vaginae, för sega eller

för svaga fosterhinnor, placenta praevia, placenta vill inte lossna, fostret är för litet eller för stort eller har oriktigt läge, tångförlossning, embryotomi, sectio caesarea, samt blodflöden under och efter förlossningen.

Beträffande von Haartmans vetenskapliga publikationer och föreläsningar kan man väl konstatera, att han yrkesmässigt och kunskapsmässigt befann sig på höjden av sin tids vetande. Detta berodde i hög grad på de kunskaper han inhämtade under sina vistelser vid och senare kontakter med ledande kliniker utomlands. Någon egentlig ny medicinsk upptäckt kan knappast tillskrivas honom, men han rapporterade många intressanta fall och var tydligen en god pedagog. Vesterinen (7) påpekar, att von Haartman i sina föreläsningar beskriver barn med blödningar, som sannolikt berodde på von Willebrands sjukdom. Av von Haartmans skrifter framgår också att han insåg att ovarierna innehöll ägg och på något sätt dirigerade de kvinnans funktioner mer än livmodern.

C.D. von Haartmans historiska betydelse består kanske ändå mest i de administrativa insatser, som har nämnts ovan. Här förtjänar ytterligare grundandet av Finska Läkaresällskapet att tas upp samt början till de motsättningar som ledde till att den finskspråkiga parallellorganisationen *Duodecim* uppstod. Händelserna har detaljerat beskrivits av Ali Krogius i Sällskapets 100-års historik (3). Efter universitetets överflyttning till Helsingfors förelåg det bland läkarkåren ett visst intresse att återuppliva läkarsällskapet i Åbo. Försök gjordes att ordna sammankomster, men läkarna var förhindrade att bevista mötena på grund av den stora sjukligheten, närmast väl koleraepidemin, åren 1833–1834. Dessutom lär det ha rått det en viss antagonism mellan äldre och yngre läkare, och det är tänkbart, att de yngre inte var så intresserade av att delta i möten ordnade av de äldre. Åbo-sällskapet hade huvudsakligen upprätthållits av medicinare studerande.

Dock hade knappast någonting hindrat den gamla föreningen från att återuppta sin verksamhet. Man har intrycket att den beslutsamme von Haartman irriterades över att ingenting hände och beslöt att sätta i gång mötesverksamheten. Hans position var ju sådan, att läkarna snällt infann sig på de möten som behövdes för att grunda Finska Läkaresällskapet. Kanske han dessutom gärna skaffade sig en fjäder i hatten genom att vara grundare av en ny förening.

Sällskapet uppstod i två steg: År 1834 grun-

dade von Haartman en av höga vederbörande godkänd "litterär förening", d.v.s. en bokring för cirkulation av medicinsk litteratur och fick därför portofrihet. Sedan kom turen till grundandet av läkarnas vetenskapliga förening. I detta syfte kallade von Haartman "alla i staden (Helsingfors) varande finska läkare" till sitt hem den 11 oktober 1835. Protokollet från detta möte kan anses vara Sällskapets stiftelseurkund. Förutom att säkerställa tillgången till litteratur var orsaken till grundandet att det behövdes ett forum där man kunde ventilera medicinska vetenskapliga och praktiska frågor och hålla läkarna à jour med utvecklingen. Dessutom var det önskvärt att läkarna förenades i en klubb, vilket borde öka kollegialiteten och minska på gräländet och intrigerna i läkarkåren, som f.ö. delvis berodde på att läkarna var anhängare av olika aktuella övergripande medicinska teorier. Vidare hoppades man att föreningen skulle börja utge en "Finsk Läkare Journal". En sådan åstadkoms, och FLH började utkomma 1841.

C.D. von Haartman var Sällskapets förste ordförande 1835–1836 samt på nytt ordförande åren 1838–1840, 1842 och 1845. Trots att en "klubb" nu grundats, kunde gräl dock inte undvikas, och von Haartman var rätt hårdnackad i sina åsikter. Inom medicinen förfäktade han den brittiska empirisk-vetenskapliga, positivistiska ståndpunkten och stod här i motsatsförhållande till Israel Hwasser (1790–1860) och dennes efterträdare Immanuel Ilmoni (1797–1856), som var anhängare av den tyska naturfilosofin, speciellt Friedrich von Schellings (1775–1854) läror.

År 1848 insåg man att Sällskapet behövde stadgar och började utforma sådana. I det sammanhanget kom frågan upp om finskan kunde tillerkännas en plats i Sällskapets litterära verksamhet, bl.a. i FLH, och starkt stöd vanns för tanken. Detta kunde emellertid von Haartman inte omfatta och han insisterade på att stadgarna skulle innehålla en bestämmelse om att Handlingarna utges på svenska. I januari 1849 utträdde von Haartman från Sällskapet i protest mot användningen av finska och deltog sedan inte i mötena. Efter två decennier uppenbarade han sig dock på några möten. –Också von Haartmans bror finansmannen "hans förskräcklighet" Lars Gabriel var skeptisk i fråga om möjligheten att göra finskan till ett civiliserat tungomål; en gång kallade han det för "langue de Perkelä" (8).

Språkgrälet fick snabbt ett efterspel: 1849 inlämnade Erik Ingman (1810–1858) ett manus på finska "Ovatko taudit itsenäisiä,

eläväisiä olentoja?" (Äro sjukdomarna självständiga, levande varelser?), där Ilmonis idéer kritiserades. Artikeln trycktes och rörde duktigt om i myrstacken. –Parentetiskt skall här nämnas, att även Elias Lönnrot (1802–1884), också han en av grundarna av FLS, avgick en gång (1873) tillsammans med fyra andra. Orsaken var att dessa kolleger ansåg att Sällskapet hade handlat inkollegialt då man kritiserat K.F. von Willebrand (1814–1893) i hans frånvaro för att ha intresserat sig för homeopatin och ordnat det så att en homeopat höll föredrag för Sällskapet, något språkgräl var det inte fråga om. Lönnrot invaldes senare på nytt 1882, denna gång som hedersledamot (3). –Dessa starka emotionella reaktioner förefaller nutidsmänniskan överdrivna. Jag har diskuterat saken med medicinhistorikern Louis Perret (1912–2008), och vi enades om att detta hände under romantikens era, en tid då gesterna var yviga och dispyter kunde avgöras t.o.m. genom duell och leda till den ena partens död. Också sjukdomen hysteri avspeglar på sitt sätt tidens anda.

Carl von Haartman avgick från sin tjänst som generaldirektör 1855 och ägnade därefter sin tid åt jordbruk på sina egendomar. Han dog på godset Radelma (Raadelma) i Pikis 1877.

Prof. Ralph Gräsbeck
Medicinska forskningsinstitutet Minerva
Biomedicum Helsinki 2
00290 Helsingfors
ralph.grasbeck@fimnet.fi

Referenser

1. Von Willebrand F. Minnestal öfver Carl Daniel von Haartman. Acta Soc Sci Fenn 1880;11:1–18.
2. Heinricius G. Obstetrikens och gynäkologiens historia i Finland under 18de och 19de århundradet. Frenckellska Tryckeri-Aktiebolaget, Helsingfors, 1903. 432s.
3. Krogius A. Finska Läkaresällskapets historia 1835–1935. Mercators Tryckeri, Helsingfors, 1935. 610 s.
4. Savolainen R. Haartman, Carl Daniel von (1792–1877). Suomen kansallisbiografia, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 2004;3: 416–417.
5. Gräsbeck R. Linné och sjukdomarnas taxonomi. Sphinx (Finska Vetenskaps-Societeten årsbok) 2007–2008: 113–116.
6. Vesterinen E. Carl Daniel von Haartmanin obstetriikan ja gynekologian luennot. Hippokrates (Finl Med-hist För årsbok) 2004;21:58–71.
7. Forsius A. Carl Gustav Carus (1789–1869) –saksalainen lääkäri, luonnonfilosofi, maisemamaalari. www.saunalahti.fi/arnoldus/carus.html.
8. Kalleinen K. Haartman, Lars Gabriel von (1789–1859). Suomen kansallisbiografia, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 2004;3:427–430. Även fritt tillgänglig på Internet <http://kansallisbiografia.fi>. Publicerad där 2001, uppdaterad 2008.